

*Mjollner*

# Patkul

**Ränksmidaren**



Denna bok finns endast i Läs en bok  
© Tord Wallström

*Titelbilden: Patkul på en miniatyrmålning, då han var i svensk tjänst som kapten.*

**S**öndagen den 11 februari 1700 anlände tolv stora täckta slädar, eskorterade av ett antal sachsiska dragoner, till en svensk ryttarpostering vid byn Olai söder om Riga i Lettland. De uppgavs innehålla bagage, tillhörigt den sachsiske generalmajoren Carlowitz, vilken var på väg till Moskva. Men den svenske befälhavaren, ryttmästaren Diederichsen, lät hejda slädarna och genomsöka dem: de visade sig innehålla vapen, stormstegar och handgranater.

Sachsarnas krigslist hade misslyckats: deras avsikt hade varit att ta sig in i Riga och öppna portarna för en armé på 12000 man fotfolk och 600 dragoner som var på marsch mot det svenska fästet. Det uppstod tumult och ryttmästaren avlossade en kanon, skickade upp röda raketer och sände ett ilbud till Riga. I nästa ögonblick angreps de 20 svenska ryttarna av ett 80-tal sachsare med värjor och pisto-

ler. Efter en hård strid övermannades svenskarna och måste ge sig.

Det var inledningen till det stora nordiska kriget, som skulle pågå i 20 år, krossa det svenska stormaktsväldet och orsaka ofantligt elände i stora delar av Europa. Och all denna olycka var egentligen endast en mans verk. Johann Reinhold Patkul. Politiker, militär, diplomat. Men framförallt hänsynslös intrigör och ränksmidare. Född i Stockholm 1660, död i Kasimierz. Polen, 1707.

## Adelsstaten

Sverige hade i stort sett behärskat Livland (ungefär nuvarande Estland och Lettland) sedan freden i Stolbova 1617. Det var knappast fråga om någon ockupation. Den tyska ordensstaten, som 300 år tidigare underkuvat ursprungsbefolkningen, hade brutit samman av trycket från Ryssland. De estländska svärdsriddarna hade redan 1559 gett sig under Sveriges krona. 1621 erövrade Gustav II Adolf Riga.

Svenskarna tog itu med att regera den nya

besittningen, sände över administratörer, skollärare och präster och lyckades på relativt kort tid skapa ordning i det svårt härjade landet. Men med den stridbara tyska adeln, som satt kvar på slott och herrgårdar och höll bönderna i livegenskap, kom de svenska styresmännen i upprepade konflikter. Och när reduktionen, d v s indragningen av delar av adelns egendomar till kronan, också utsträcktes till Livland blev stämningen där spänd.

En av de livländare, som genom olika förvecklingar råkade i onåd, var lantrådet Friedrich Wilhelm Patkul. Han tillhörde en av de äldsta och förnämsta tyska adelssläkter, som flyttat till Livland i slutet av 1300-talet, och var, förmodligen redan från födseln, svensk undersäte.

I slutet av 1650-talet var läget i Livland kaotiskt. Pesten rasade och landet härjades av ryska attacker. Då ryssarna hade slagits tillbaka ryckte i stället en polsk här mot Riga. Friedrich Wilhelm Patkul deltog aktivt i försvaret – han hade majors rang – men råkade efter staden Wolmars fall med sin familj i polsk fångenskap, tvingades avlägga polsk trohetsed och utsågs av polackerna till preses i lanträtten.

När svenskarna nio månader senare återerövrade Wolmar greps han och fördes till Stockholm, anklagad för trohetsbrott. Alla hans egendomar hade vid det laget fallit i polackernas händer och plundrats och åtta av hans barn hade dött i pesten.

I själva verket tycks Patkul på diskutabla premisser ha utsetts till syndabock. Wolmars kommandant var den tyskfödde majoren Wolmar Jakob Roland, adlad med namnet Sprengtport. Vid kapituleringen hade polackerna storsint tillåtit den svenska garnisonen att fritt avtåga till Reval (Tallinn), men Sprengtport bröt omedelbart det avtalet och anslöt sig till de svenska trupper, som låg i Pernau norr om Riga, utan en tanke på vad detta kunde innebära för civilbefolkningen i Wolmar. Då polackerna erfor avtalsbrottet bröt de också sin del av villkoren. Tre kvarvarande svenska officerare togs som gisslan och flyktingarna, däribland Patkul, förbjöds återvända till sina hemorter. Patkul hade alltså tämligen oförskyllt försatts i en hopplös situation.

Patkul satt under ett par år häktad i Stockholm. Dit kom också hans hustru Gertrud, som i juli 1660 födde sonen Johann Reinhold. Kort därefter kunde

familjen återvända till Livland, sedan Patkul frigivits efter en nådeansökan. Men för att som utlovat återfå sina gods tvingades han processa i Svea hovrätt och skuldsätta sig. Han dog 1666.

Johann Reinhold Patkul (som i fortsättningen benämns enbart Patkul) var då inte fyllda sex år. Till förmyndare för honom och hans tre bröder utsågs en ryttmästare von Vietinghoff, vilken var en av dödsboets största borgenärer och mest intresserad av att få tillbaka så mycket som möjligt. Fru Gertrud var ett rivjärn av imponerande mått. Hon kunde läsa tryckt stil men inte skriva, inte ens sitt namn. Hon förde en oavbruten fejd med sönerns förmyndare och med alla sina grannar. Till och med hennes själasörjare, pastor Carlstedt, råkade illa ut då han, hans hustru och husfolk en sen kväll grovt misshandlades av fru Gertrud med fyra hantlangare.

## Brödrafejd

1677 begav sig Patkul till Tyskland för studier, främst vid universitetet i Kiel, där han skaffade sig mångsidiga men inte särskilt grundliga kunskaper,

bl a i juridik. Förutom tyska, som var hans modersmål, lärde han sig behärska franska och han förstod också svenska. 1680 var han tillbaka i Livland, 20 år gammal och myndig. Han hade rätt till en tredjedel av de sex fädernegodsen, men nöjde sig inte med det utan startade en bitter fejd med sina båda bröder, samtidigt som han tillsammans med modern oavbrutet processade mot förmyndaren Vietinghoff.

Patkul betecknas som skarpsinnig och förslagen men han visade också stolthet, hämndlystnad och hänsynslös själviskhet. På många sätt tycks han ha varit typisk för den självsvåldiga tyskättade adel, som vant sig vid att tyrannisera de livegna bönderna. Han behandlade sina underlydande med känslolöshet och grymhet.

Särskilt omtalad blev hans brutalitet mot skräddaren Michel Voss och dennes fästmö Ebba Plahn, vilka båda utsattes för den omänskligaste misshandel. Efter att ha blivit svårt piskad och slagen flydde Ebba, som var Patkuls tjänsteflicka, från godset till prästgården. Patkul återfordrade henne som sin "egendom" och grep Voss, som sattes i stocken, sedan båda misshandlats. När Voss senare klagade

hos generalguvernören släpades han på nytt, bunden till händer och fötter, till Patkuls gods och pryglades så gott som till döds. Voss vädjade senare direkt till Karl XI, som blev upprörd och befallde "att rättvisa prompt skulle skipas". Det dröjde 11 år innan lanträtten i Pernau avkunnade domen. Patkul, som då hade flytt till Kurland, ålades att böta 200 daler silver och betala processkostnaderna, vilket han givetvis aldrig gjorde. Men det inträffade hade säkert gett den svenske kungen en bild av vad som försiggick i Livland och stärkt hans beslutsamhet att försöka tämja de bångstyriga adelsmännen.

1687 utnämndes Patkul till kapten vid det kungliga estniska infanteriregementet och bosatte sig i Riga. Också i den omgivningen invecklades han i konflikter med både underlydande och överordnade. Sina soldater kunde han piska "blodiga och lama, så att de måste bäras halvdöda till läkaren".

Hos sina ståndsbröder i den balttyska adeln blev Patkul dock alltmera uppskattad genom sin vältalighet, beläsenhet och oräddhet. Han var inte fyllda 30, då ridderskapet föreslog honom till



lantmarskalkämbetet. Han avsåde sig den äran men blev i stället medlem av en kommission med uppgift att till svenska kungen överlämna en genomgång av ridderskapets privilegier. Efter en viss försening kom delegationen till Stockholm, där de fick audiens hos enväldshärskaren Karl XI, änkedrottningen och den åttaåriga kronprinsen, som sjutton år senare skulle avgöra Patkuls öde.

Patkul blev kvar i Sverige i ett och ett halvt år och följde med kungen på en resa till de västra landskapen. Något positivt resultat på försöken att utverka förmåner för den livländska adeln kunde han inte notera, men tillbaka i Riga skärpte han sitt uppviglingsarbete mot den svenska kronan, sporrade av de ståndsbröder hos vilka han väckt falska förhoppningar. Han blev adelsoppositionens drivande kraft och drog därigenom ofärd över Livland för två decennier framåt.

Utan att det nämnvärt tycktes påverka hans anseende i adelskretsarna var Patkul emellertid också inblandad i flera rättssprocesser. Under en middagsbjudning på Gustavsholm utanför Riga hade han uttryckt beskyllningar mot Rigas råd och slagit en av stadens mest aktade borgare i golvet. Det

blev den gången förlikning, sedan Patkul bett om tillgift. Några år senare var han åter illa ute. Tillförordnad chef för Patkuls regemente var överstelöjtnant Magnus von Helmersen, en råbarkad krigare som inte hade mycket till övers för de livländska adelsmännen och inte höll tyst om vad han tyckte om dem. Patkul författade en klagoskrift till guvernören, där han och ytterligare fyra kaptener begärde att en krigsrätt skulle utreda Helmersens smädelser. En krigsrätt tillsattes också, men inte för att döma Helmersen utan de fem kaptenerna som klagat. Svenskarna höll hårt på disciplinen och att de fem uppträdde gemensamt betecknades som "myteri och uppror". Patkul tog före domen till flykten och befann sig i Kurland. De kamrater, som han lämnat i sticket, dömdes till sex månaders fängelse, något som senare skärptes till dödsstraff men slutligen mildrades till offentlig avbön.

## Dödsdomar

Ett par olyckligt formulerade "böneskrifter", som hade Patkul till upphovsman, kom slutligen den svenske generalguvernören i Riga, Jakob Johann

Hastfer, att sätta hårt mot hårt och Karl XI upprördes av rapporterna från Livland. Efter en utredning kallades de som undertecknat den sista skriften till Stockholm. Bland dem var givetvis Patkul, som sedan han tillförsäkrat sig ett lejdebrev, där han bl a utlovades att "fri och obehindrad föra sin talan", återvände till Livland för att gömma en del papper och fortsatte till rikshuvudstaden. I Stockholm bildades en "utomordentlig kommission" med 12 medlemmar för att döma livländarna, som bl a anklagades för "eftertänkliga förgripelser och otillbörligt förhållande." I Patkuls fall tillkom att han författat den anstötliga skrivelsen och dessutom återkom hans anstiftande av "sammanrotningen" i fallet Helmersen

Den ende som försökte försvara sig var Patkul, de övriga inskränkte sig till att begära nåd och förskoning. Samtidigt såg Patkul till att en hel del av ridderskapets handlingar i Livland gömdes undan. En av dem som hjälpte honom med det var hans älskarinna Gertrud von Lindenstern, dotter till hans husvärd i Riga.

Efter flera månaders utredningar dömdes Patkul och tre medanklagade i december 1694 till

döden. Patkul skulle dessutom först mista högra handen samt ära och gods och hans "arga skrifter" skulle brännas av bödeln, vilket omedelbart gjordes. Detta var ju omäntligt hårda straff – de dömda hade egentligen inte gjort sig skyldiga till något annat än ur deras synpunkt fullt berättigade klagomål. Men den svenska kronan ville statuera ett exempel för att hindra vidare försök till demonstrationer mot reduktionen.

Patkul, som anat vart det barkade, hade emellertid innan domen föll i förklädnad flytt från Stockholm till sin gamla tillflyktsort Erwahlen i Kurland (där han nu kallade sig von Kegeln) Han lämnade alltså ännu en gång sina olycksbröder i sticket. Deras domar mildrades av kungen till sex år på fästning men efter ett par år släpptes de.

Det hat mot Sverige, som Patkul hyst sedan barnsben, var nu grundmurat. Efter att en tid ha irrat omkring i Kurland flackade han under flera år som fredlös omkring i Europa i ständig skräck för att bli kidnappad av svenskarna. Med sin övertalningsförmåga och förslagenhet skaffade han sig en del inflytelserika vänner, t ex den gamle fältmarskalken Jakob Heinrich von Flemming, som var

Berlins guvernör, och den berömde rättsfilosofen Thomasius i Halle. En tid bodde han under namnet Fischering på slottet Prangin vid Genève sjön, där han ägnade sig åt kärleksäventyr och studier. Han bad där en okänd affärsman, som ämnade sig till Sverige, att ta reda på om det fanns någon möjlighet till förlikning med Sverige. Besledet blev att den svenske kungen betraktade Patkul som död eller i alla händelser inte var ett spår intresserad av vad han hade för sig. Patkul besökte också Italien, Frankrike, Holland och England.

Under tiden mognade hans planer på en gruvlig hämnd på Sverige och 1698 skred han till verket: Till den ärelystne polske kungen August II, under namnet Fredrik August också kurfurste av Sachsen, överlämnade han ett "underdånigt betänkande". Det innehöll en plan för ett anfallsförbund mot Sverige mellan kung August, tsar Peter av Ryssland och kung Kristian V av Danmark. Tsaren skulle erbjudas Karelen och Ingermanland och Danmark bli de förlorade skånska provinserna medan August skulle lägga beslag på Livland, inklusive Estland. Eftersom svenska kronan hade övergått till en 15-åring utan erfarenhet, Karl XII,

som var Augusts kusin, var ett krig mot Sverige lämpligare än någonsin, menade Patkul.

Patkul utvecklade planen i ytterligare promemorior och i ett "specialprojekt" med detaljerade anvisningar om hur man skulle erövra Riga med list.

## Danmark med

August nappade på kroken och ett ivrigt intrigmakeri vidtog. På det livländska ridderskapets vägnar undertecknade Patkul en "kapitulation": riddarna lovade trohet mot kungen mot att de fick hertigdömet Livland som län och förpliktade sig också att underhålla en armé.

Danskarna var försiktiga. Patkul reste under namnet Wallendorf till Köpenhamn för att underhandla med de danska ministrarna, som inte omedelbart lät sig överrumplas av hans förespeglingar. Några månader före sin död förklarade sig Kristian V dock vara fullt ense med August, som var hans systerson. Den nye danske kungen Fredrik IV provocerades av en svensk uppmarsch mot Holstein och efter nattliga underhandlingar i Dresden



undertecknade delegaterna i september 1699 en dansk-polsk allians. I januari nästa år bekräftades den av kung Fredrik. De förbundna lovade "gemensamt angripa kronan Sverige, emedan denna visat sig aldrig vilja hålla några freder eller fördrag". Patkul stod nu öppet i kung Augusts tjänst med titeln "krigs- och geheimeråd".

Under tiden hade man arbetat hårt på att föra svenskarna bakom ljuset. Den svenske diplomaten och generalen Mauritz Vellingk, som samtidigt befann sig i Dresden, lurades t ex att tro att det var fråga om ett polsk-franskt förbund, i vilket Sverige skulle erbjudas ingå. Och samtidigt som intrigspelet pågick i Moskva underhöll sig "Hans tsaristiska Majestät" Peter I ytterst välvilligt med en svensk beskickning, som reste hem i lycklig förvissning om att fortsatt fred med Ryssland var säkrad. Även om han inte var med vid förhandlingsborden fanns Patkul alltid i bakgrunden. I Moskva befann han sig vid den här tiden utklädd till betjänt och gömde sig om dagarna i danske ministerns hus. Men några svenskar hade ändå fått syn på honom och anade förmodligen oråd.

Patkul var nära målet. För att också få med

tsaren krävdes endast ett slut på Rysslands krig mot "Porten" (Turkiet). I ett brev till danske kungen meddelade tsaren så att det turkiska kriget var slut och således det svenska nu kunde börja. I november 1699 undertecknades ett fördrag mellan tsaren och August, till vilket Danmark anslöt sig ett par månader senare. Det var dags att skrida till handling och det skedde alltså i februari 1700 då sachsarna inledde angreppet mot Riga helt i enlighet med Patkuls planläggning.

### **Erik Dahlbergh beredd**

Den 74-årige Erik Dahlberg, som var generalguvernör i det svenska Livland, hade emellertid fattat misstankar på ett tidigt stadium och hållit sig noga underrättad om vad sachsarna hade för sig. Han var alltså beredd på angreppet mot Riga och hade på alla möjliga sätt sökt förstärka försvaret. För att skydda staden hade han t ex låtit bränna ner en förstad utanför murarna på floden Dünas högra strand..

Sachsarna hade byggt angreppet helt på överrumpling. Då denna misslyckades sökte de ringa

in staden och belägra den. Detta drog ut på tiden och i landet utanför staden utbröt svåra härjningar och plundringar. Patkul uppehöll sig i Kurland, men av den livländska adelns resning mot svenskarna, vilken han förutspått, blev det ingenting. Tvärtom slog sig 350 livländska ryttare igenom sachsarnas linjer och anslöt sig till Erik Dahlbergh och hans försvarare. Och bondebefolkningen hade naturligtvis inget till övers för de tyska överherrar, som terroriserat dem i århundraden. Erik Dahlbergh hade utfärdat ”varningsbrev”, som spreds bland befolkningen och hade god verkan.

I mars föll den svenska utposten Dünamünde vid flodmynningen efter tappert motstånd. Det blev sedan en tids avspänning. Men en svensk armé var norrifrån på väg till Rigas undsättning. De sachsiska trupper, som bevakade stadens infarter, greps av panik och flydde. Snart var hela Livland norr om Düna befriat från inkräktarna. Hårt pressade av Erik Dahlbergh tog ridderskapet avstånd från Patkul, som utmålades som en ”äreskändare”. Detsamma gjorde staden Rigas råd.

För Danmark blev nederlaget ännu snabbare och nesligare. Danskarna inledde med ett anfall mot

hertigen av Holstein, som var svensk bundsförvant, varpå Karl XII omedelbart landsatte en armé på Själland och var på vippen att erövra Köpenhamn. Danskarna tvingades till fred och förband sig att inte bistå August II eller andra av Sveriges fiender.

Tsaren skickade nu sina härjande trupper till Ingermanland och erövrade Narva. Karl XII landsteg i Estland med en här och vann den 20 november 1700 en lysande seger – Narva återtog.

Det tycktes som om kriget var slut efter åtta månader. Efter fjaskot vid Riga vacklade August. Men Patkul hade inte gett upp. Han lyckades lägga skulden på den sachsiske befälhavaren, fältmarskalken von Flemming (som en gång hade introducerat honom hos August) och bibehöll kungens gunst. I februari ordnade han ett möte mellan August och tsar Peter för att knyta banden mellan dem fastare: resultatet blev ett nytt fördrag.

Trots allt var emellertid Patkuls stjärna i sjunkande i det sachsiska intrigspelet. Hans övermod och hänsynslöshet blev för mycket och han betraktades som alltmer suspekt. För att återupprätta sitt anseende skaffade han med kung Augusts hjälp

fram utlåtanden från några av de främsta juridiska och moraliska auktoriteterna i Europa ( däribland hans tidigare kontakt Thomasius) och producerade några skrifter, där han utmålade sig själv som ”en av tyranner förföljd fosterlandsvän”

Efter vinterkvarter i nordöstra Livland kom Karl XII med sin här till Riga i juli 1701 och gick över floden Düna. Efter några timmars strid flydde sachsarna men lämnade kvar hela sitt artilleri och 2000 man i stupade, sårade och fångar. Patkul var inte med vid det tillfället. Han befann sig i Polen, där han bl a utkämpade en duell på värja med en fransk officer, som han hade skymfat. Officeren undkom utan en skräma medan Patkul sårades i foten och sidan.

Efter den nya motgången var kung August böjd för fred med svenskarna och Patkul vågade inte längre bli kvar i Polen. Att åter irra omkring i Europa som fredlös lockade honom inte – i stället ställde han sig till tsar Peters förfogande. Hans enda önskan var nu att med alla medel hålla kriget i gång tills Sverige var krossat.

## Ryska attacker

Karl XII fortsatte söderut från Livland och besatte Kurland utan motstånd. Samtidigt ryckte en rysk armé på 10 000 man över gränsen i öster. Den slogs tillbaka av så gott som rent baltiska trupper. Patkul var förmodligen åskådare till denna strid. Vid jul-tiden kom ett nytt ryskt anfall, delvis över sjön Peipus. De svenska försvararna var underlägsna – 2500 man mot 12000 - och led ett svårt nederlag med många stupade och fångna. Patkul var förmodligen också närvarande vid det tillfället – på den ryska sidan, alltså. I egenskap av krigskommissarie arbetade han sedan med en väldig rysk upp-rustning och upprättade nya infanteriregementen efter svenskt mönster.

När Karl XII:s trupper i juli 1702 mötte kung Augusts här vid Kliszow i Polen var Patkul där. Efter fem timmars strid vann svenskarna en lysande seger mot övermakten. Många av de flyende sachsarna fastnade i djupa kärr och det gjorde också Patkul, som var ytterst nära att tas tillfånga.

Under en tid i Tyskland värvade Patkul inte bara officerare utan också smeder och allehanda

hantverkare åt Ryssland. Han reste sedan till Wien med uppgift att skapa en fastare allians mellan den ryske tsaren och den österrikiske kejsaren, bl a genom ett tilltänkt giftermål mellan den tolvårige tsarevitj Alexej Petrovitj och en likaledes minderårig österrikisk grevinna. Det blev ingenting av med det. Det förefaller som om han i Wien på diverse omvägar – den siste budbäraren var en präst – fick ett anbud från Karl XII: Om Patkul medverkade till en separatfred mellan Sverige och Ryssland eller i varje fall kunde förmå tsaren att inställa fientligheterna mot Livland lovade svenske kungen att benåda honom och upphäva dödsdomen. Även om förutsättningarna inte var särskilt goda kunde Patkul på det sättet ha räddat både Livland och sitt eget skinn. Men han tog ingen notis om saken.

Patkuls hemland Livland hemsöktes av fruktansvärda härjningar och tillbaka i Moskva försökte han utan resultat förmå tsaren att stoppa de ryska truppernas framfart. Vid underhandlingar å tsarens vägnar med kosackhövdingen Mazepa förlorade han fullständigt ansiktet genom att skänka Mazepa ett kors, besatt med oäkta ädelstenar. Några månader vistades Patkul i Nöteborg, av tsaren omdöpt

till Schlüsselburg, och han var med då tsaren lade grundstenen till S:t Petersburg på en ö i Nevas delta. Han utsågs så till tsarens ”envoyé extraordinaire” vid de polska och kejserliga hoven och reste till Polen. Där rådde ett tilltagande kaos och då de träffades i Warszawa beskrev kung August det tröstlösa läget.

Både den österrikiske kejsaren, England och Holland sökte förmå August att sluta fred med svenskarna och i stället bistå dem i det spanska tronföljdskriget, där läget var farligt speciellt för kejsaren. Men Patkul var outtröttlig och lyckades snabbt åstadkomma ett förnyat avtal, som definitivt band August med Ryssland. 1703 gjorde han tillsammans med kungen upp en fälttågsplan som skulle ”ruinera” Karl XII, vilken nu stod med hela sin armé i Polen men led brist på både folk och pengar. En förutsättning var att tsaren skulle förhålla sig defensiv i Livland och Finland för att i stället delta i en gemensam attack mot svenskarna i Polen. Men av den planen blev intet. August tog med spillrorna av den sachsiska armén vinterkvarter i Krakau.

## Farligt spel

Patkul kläckte dock oavbrutet nya idéer och var i febril verksamhet. Hans intrigspel innefattade nu de flesta av Europas makter och blev alltmera svåröverskådligt, i synnerhet som han samtidigt stod i både rysk och sachsisk tjänst. I början av 1704 begav han sig t ex av till Berlin för att söka ett fördrag med preussarna. trots att dessa ett halvt år tidigare slutit ett avtal med Sverige. Den preussiske kungen och hans ministrar lyssnade artigt men insåg att Patkul inte var att lita på.

I Danmark arbetade han med hjälp av kung Fredriks mätress, grevinnan von Viereck, på att störta de rådande danska ministrarna..

Karl XII drev sachsarna härs och tvärs i Polen. Patkul hade utnämnts till chef för de ryska hjälptrupper, som tsaren hade skickat till August. Det var mellan 6000 och 7000 man, vilket var knappt hälften av vad som utlovats, och de var i ett högst miserabelt skick. ”De göra”, skrev Patkul, ”en jämmerlig figur, emedan de gå nästan spritt nakna samt med sin dåliga mundering och sina obrukbara geväer icke kunna göra den ringaste tjänst”. ”Mosko-

viterna” ägnade sig främst åt att plundra adelsgårdar och byar och de få tillfällen de sattes in i strid mot svenskarna slutade med svåra nederlag. Inte gjorde Patkul det bättre genom att ta ifrån kosackernas deras hästar.

Den svenska garnisonen i Posen belägrades en tid av Patkul och ryssarna. Patkul lät skjuta pilar över murarna med brevlappar, där de tyska legosoldaterna erbjöds tjänst i den sachsiska hären, men detta hade ingen verkan. Belägringen avbröts på Augusts order då Karl XII var i antågande. Vid ett senare tillfälle skickades en trupp kosacker utan hästar rakt mot svenskarna och höggs ned eller innebrändes i en by, där de sökt skydd.

Läget för sachsarna var nu så svårt att också Patkul såg mörkt på det. Han gav sig in på ett farligt spel, som skulle leda till hans fall. Han gick till angrepp mot de sachsiska ministrarna, som han beskyllde för oredlighet. Möjligheterna till en svensk-sachsisk separatfred gjorde att han började känna marken bränna under fötterna. I det läget började han driva politik på egen hand. Han inledde på nytt hemliga underhandlingar med Preussen och förde alla parter bakom ljuset.



Men dubbelspelet avslöjades, allt mer komprometterande avslöjanden om hans göranden och låtanden kom fram. Helt i stil med sin hetlevrade karaktär hamnade han ständigt i nya konflikter, som skadade hans anseende. Han lät t ex arrestera en tysk överste vid namn Heinrich Wilhelm von Goertz, som förde befälet över fyra infanteriregementen i den ryska hjälpkåren i Sachsen, och hade för avsikt att ställa honom inför krigsrätt. Goertz lyckades emellertid fly till Schlesien och skickade ett brev till tsaren med hårda anklagelser mot Patkul, som bl a beskylldes för att ha utplundrat och ruinerat de kosacker som stod under hans kommando och sedan drivit dem ”som fänad i fiendens händer”. Tsaren godkände dock Patkuls åtgärder, varpå Goertz gick i svensk tjänst och publicerade en smädeskrift, där han bl a ironiskt beskrev Patkuls fäfänga med sina titlar och värdigheter. Goertz blev chef för ett svenskt regemente men häktades kort därefter för ”olovlig korrespondens” och försnilling. Han dog år 1707 i arresten.

Mellan Patkul och det sachsiska kabinettet rådde nu öppen fiendskap. Allt fler tröttnade på hans intrigerande och ångrade sin godtrogenhet.

Men eftersom han fortfarande var tsarens befullmäktigade sändebud kände Patkul sig oätkomlig för sina fiender. Han stannade alltså kvar i Sachsen och trolovade sig dessutom med en rik och förnäm änka för att på det sättet öka sitt inflytande på hovet.

### **Arrestering - avrättning**

Det som slutligen avgjorde Patkuls öde var de ryska hjälptrupperna. De var ett ständigt irritationsmoment. Bristen på underhåll gjorde att de helt enkelt höll på att svälta ihjäl. Han ville alltså helst bli av med dem och fick också tsarens tillstånd att föra ut dem ur Sachsen och underhandla om den saken med den kejsarlige ministern von Straatmann. August anade oråd och då han i oktober 1705 träffade tsaren i Grodno och beklagade sig lovade tsaren av allt att döma att avsätta Patkul från befälet. Under tiden hade dock Patkul redan träffat en överenskommelse med den kejsarlige ministern om att överföra trupperna till kejsarligt område. När de sachsiska ministrarna begärde att

trupperna inte skulle avmarschera förrän instruktioner anlant från de båda monarkerna i Grodno svarade Patkul fräckt att saken redan var avgjord och att ingenting kunde ändras. Då var måttet rågat. Med stöd av de sachsiska generalerna beslutade ministerrådet att arrestera Patkul och lägga beslag på hans papper. Generalen von der Schulenberg, som åtagit sig gripandet, väckte Patkul i hans sovrum, förklarade honom för statsfånge och tog honom till slottet Sonnenstein, där han inspärades under stark bevakning.

Sommaren 1706 angrep den svenska huvudarmén Sachsen och mötte ringa motstånd. Leipzig erövrades inom kort och Karl XII upprättade sitt högkvarter på adelsgodset Altranstadt. August måste foga sig i segrarnas villkor. I fredsfördraget, som undertecknades den 14 september 1706, avsåg han sig Polens krona, förband sig att upphäva förbundet med Sveriges fiender och att ge de svenska trupperna vinterkvarter. Dessutom: "landsförrädaren Patkul" skulle utlämnas till svenskarna.

Patkul hade nu varit fängslad i nästan ett år och överflyttades till det beryktade slottet König-

stein. August sökte på olika sätt skjuta upp hans utlämning men fann sig under press av sina ministrar tvingad att ge efter. Det fanns också planer på att arrangera fångens "flykt" från fängelset, något som avvärjdes genom svenskarnas överraskande snabba ingripande. En svensk kommandering hämtade Patkul i Königstein och då den svenska armén bröt upp i augusti 1707 var Patkul med, kedjad i en övertäckt trossvagn med hål för lufttillförseln. Av sina svenska fångvaktare behandlades han dock väl och sin kroppsftma behöll han till sin död. För sin själasörjare Hagen uttryckte han lovord för den vakthavande majoren Grot-husen.

Under ett uppehåll i Slupza, där armén rastade, tillsattes en krigsrätt, som bekräftade den dödsdom som fällts i Stockholm 1693. Men Karl XII befallde att straffet skulle skärpas: rådbräkning skulle föregå halshuggningen. Då kungens syster Ulrika Eleonora bad om nåd för Patkul svarade han i ett brev att "för exemplets skull" ingenting kunde eftergivvas.

Det ohyggligt brutala straffet verkställdes utanför den lilla staden Kasimierz i närheten av Posen.

Patkul, som blev 47 år gammal, beskrevs som ”en gammal herre, tjock och fet, röda kläder, skamererade med gull. Då han exekverades vart han utsträckt liksom på en lave, barbent, i bara skjortan med byxor på sig.”

Skarprättaren var ovan, rådbräkningsredsskapen dåliga, avrättningen drog ut på tiden. Sedan både armar och ben hade krossats men man misslyckats med att också krossa bröstkorgen gav den svenske kapten, som förde befälet, order om halsuggning, vilken skedde med tre hugg. Därefter följde stegling. Kroppen delades i fyra delar och uppsattes på hjul, liksom huvudet.

Karl XII drog vidare mot Poltava.

**Rådbräkning:** dödsstraff för man, som begått nidingmord. Förbrytarens lemmar och kropp krossades med stötar med ett hjul eller en järnsteng, varefter han steglades. Rådbräkning brukades i Sverige mycket sparsamt, sista gången 1733. (NF)

**Stegling:** straff, som bestod i att den dömdes kropp efter halsuggning och ytterligare setyckning uppspikades på en sake, stegel eller ett på denna hrosintalt fäst hjul. Stegling användes i Sverige ännu början av 1800-talet (NF)

**Källor:**

Sjögren, O: Johan Reinhold Patkul, historisk karaktärsbild. Stockholm 1882.

Hornborg, H: Konspiratören Johann Reinhold Patkul. Stockholm-Helsingfors 1945.

*Bilden på nästa sida: Patkul på en oljemålning, utförd efter år 1700.*

